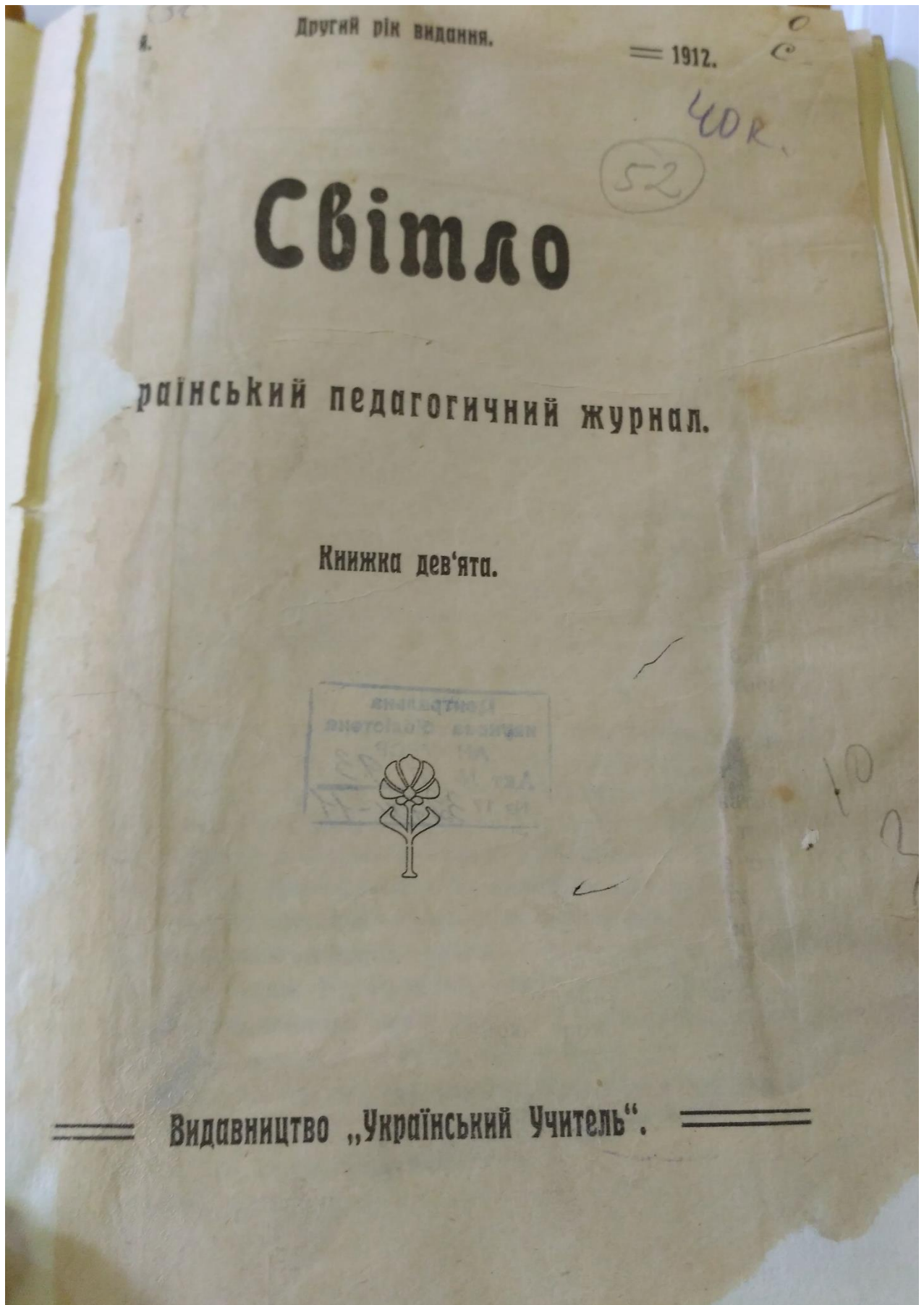

Праця Гр. Наш
«Деякі згадки екзаменатора», 1912 р.

попередниками-галичанами складуть байкареві велику подяку за його „науку, вітиху й розраду.“ Боятися ж, що писання Глібова, колись пристаріються, нам нема чого: порукою за те їх величезна поетична, художня вартість і проста, але блискуча, чиста, суто-народна українська мова та народній дух.

Гр. Наш.

Де-які згадки екзаменатора.

(Кінець).

III. Учителі.

Для загальної характеристики того учительства, з яким мені доводилося зустрічатись, мушу поділити його на категорії: 1) звичайних учителів, 2) ретельних учителів, 3) чиновників 4) хазяїв, 5) волоцюг і 6) „печериць“.

Звичайний учитель живе самотно, ні з ким знайомства не веде, знає тільки свою школу. „По совісті“ проходить програму, але за межі її не виходить. Нових методів, способів навчання не знає, бо взагалі ні педагогічною, ні якою инчою літературою не цікавиться. Хіба що жінка „Ниву“ або „Родину“ передплачує. В селі живе, а села не знає. Часом лиш в свята заїде до батюшки чи до волосного писаря „посидіть“. Це звичайно тиха, спокійна людина, яка більше всього боїться інспекторської ревізії та повіського доносу. Ніщо, крім школи з офіційального боку та „жалування“, її не цікавить. Такий тип, можна сказати, переважає.

Зразком ретельного учительства може бути п. З—а. Виріс в Одесі. На село пішов з любови до просвітньої діяльності. Потрапив в залуцену школу, в „п'яне“ село, на мизерний „оклад“. За три роки школу поставив, як найкраще; „монополю“ викурив з села, завів товариства—сільсько-господарське, ощадниче і товариську крамницю з бібліотекою читальнею при ній. Зрозумівши значіння для просвітньої діяльності на селі знання місцевої мови, вивчив українську мову. Допикує до більшости українських періодичних виданнів. На нього дивлячись і селяне те саме роблять. Українська книжка в його селі знайома й рідна порадиця. Коло школи шматок зразкового поля та шкілька фруктових дерев.

Золотою серединою між „звичайним“ та „ретельним“ є тип учителя „совісного“. У нього добре проходиться програма. Не напихає він дитячі голови зайвим баластом, але що потрібне й користне, — те добре діти знають. Мають розумний, а не забитий вигляд. Всякими хитрощами „совісний“ учитель навчить дітей і українському читанню, хоч би й як інспектор пильнував. Робиться

це законним шляхом. Наприклад, на уроках церковно-слав'янської мови читаються євангелія з українським перекладом; на уроках співу вивчаються українські пісні по фонетичному працьку, ця, здається, єдина поки що книжка з українських, яка переклади з української мови. оповідання з українського життя в наші часи, здається, самий користний. Бо це, звичайно, не забігає й не „задирається“ з попами або з іншими на селі „власть імущими“ і тому не переноситься з міста на місто, як це буває з „ретельними“, яких навіть часто за гарячу діяльність в товариській крамниці „для пользы службы“ перекидають з одного кутка в другий, аби „ум'їрить пиль“.

Тип учителя-чиновника досить відомий і, на жаль, досить поширений. Це всякі виключені за „л'їньність“ семинаристи, гімназисти і т. и. Вони носять завжди „гудзики“, грають в карти з приставами або попами, мріють перейти на службу в акциз і т. и. Испити у них проходять з „фокусами“ і частенько з скандалами.

Хазяї з учителів є двох категорій. В Ст.-С—кій школі учитель хазяює вже літ з 15. Він завів при школі чудовий фруктовий садок, пасіку, маленьку аранжерейку й парники. Школярі йому копають грядки на городі, копають ямки в садку на дерево, садовлять під його доглядом, що треба підчищають, підрізують, очкують, колірують, збирають городину і т. и., а він дає їм „на хазяїство“ по скінченню школи всякого насіння, щепів, корінців і т. и. Тут хазяїство не шкодить науці, а йде поруч з нею і допомагає їй. Але більше „хазяїв“ іншої категорії. Наприклад, один старенький дідок-учитель: він кільканадцять літ бере в оренду у дідица що літа бурякові плантації. З самого початку роботи на плантації і до кінця її він не заглядає в школу; там його обов'язки виконує дочка, що скінчила 2-класову школу. Другий „хазяїн“, теж з стареньких, орендує паровий млин, з якого має досить значун користь, а крім того, за „якийсь там карбованець“ він веде касові книжки в товариській крамниці, не цікавлячись самою крамницею. Третій—в школі при сахарнім заводі. Завод дає йому сахар, малясу й жом. Сахар він продає; малясу переварює й перечищає, а потім на ній настоює бочонками наливки та варить цілими пудами варення, що теж продає. На „жомовий“ же сезон купує кільки коров, одгодує й генджує ними. Четвертий вигодує кабанів, качок, гусей і т. и. А є й спеціалісти „на всі руки“. В С—ці учитель взімку годує кабанів, править хором в церкві (за плату), веде рахунки в товариській крамниці (за плату), скарбником в ощадничій касі (за плату), скуповує в казеннім лісі „ділянки“ й доставляє дрова в город, а влітку свою квартиру й класи наймає дачникам, а сам вибирається в ліс на пасіку, де в нього й баштан чималий.

Розуміється, що такі „дзльцы“ не вєспівають нічого робити в школі і всіма способами дурять екзаменаторів. Цьому приклад. Один з таких „спеціалістів на всі руки“ перед тим, як я мав приїхати до нього на іспити, об'їхав кілька шкіл, де я екзаменував, роспитався про мене і... коли я приїхав, то він такого з себе „українця“ вдав, що аж ну! На показнішій місці лежали українські книжки, діти декламували Шевченкові вірші не тільки в перекладі на російську мову, які є в де-яких російських хрестоматіях, а такі й по українському. Я аж здивувався, що натрапив на такого „широго“. Просяючись, подарував йому одну з книжок Грушевського, яку перед тим купив, взяв читати на дорогу, і не вєспів ще й розрізати. Приїхавши на другий рік на іспити, питаюсь його, чи сподобалась.—А як же! славна книжка. Тільки кованою дуже мовою написана. Трудно що второпать!—

Лягаючи спати, став я шукати між його книжками щось „на сон грядущий“. Дивлюсь, а в самому куточку мій Грушевський пилом принав так, як і був нерозрізаним... „Волоцюги“ є теж ріжних категорій. Є тимчасові, є й вічні. До тимчасових належать семинаристи, що мандрують з школи до школи, вишукуючи собі заможненьку панянку та добру парохвію; підпоручики, вигнані з полку, яким школа потрібна на якийсь час, як шматок хліба; юнаки, що в кращім разі мріють витримати іспити на повітового вчителя і тому більше зубрять „учебники“ свої, ніж цікавляться школою; прогорілі артисти або дрібні поміщики, що не вєспіли що пристроїтися десь в акциз або що, або люде, що готуються до іспиту на дяка, діакона чи священника і т. и. Всі вони дивляться на своє учительство, як на кару Божу і учительське становище вважають нижчим своєї гідности, кепкують з нього і вихваляються, що „скоро вже“ кинуть учительську посаду. Користи з них а ні на гріш, а шкода велика. Роботу свою вони ведуть так погано, що навіть невибаглива інспекція мусить ганяти їх з одного місця на друге, аби не зопсувати в край якої однієї школи.

До вічних же волоцюг належать ті, що по своїй натурі не мають сили сидіти довго на однім місці. Таких я знав кількох. Один з них колишній артиста, сангвинично-поетична натура. Минуле його повне всяких пригод. Більше року ні в якій школі не висижував. Як інспекція не гнала, то сам тікав. Попів органічно не терпів, хоч сам з попівського роду. Добрий був швець і кравець. Сам шив собі чоботи й одєжу, навіть жінці сукні, а то й селянам де що, коли замовлять. А найбільше кохався в „сочинені“ скарг на попів та у вирізуванні з газет цікавих заміток та статтів, яких возив за собою цілі скрині. Любив до того-ж „пропагандіровать нові ідеї“ і збирати підписи під всякими петіціями, часто сам не розуміючи, для чого вони потрібні. Мріяв познайомитися з „партій-

ними" людьми і брехав, що такі з багатьома знайомий. Коли зловлять в брехні, викручувався на всі боки, ні краплі не червоніючи. Любив, коли його гнали з місця на місце, бо раз, що йому подобалась роль „пострадавшого за идею“, а друге—норія—більше матер'ялу до всяких скарг і „петицій“. Був він на словах і лисиця на ділі. До 1905 р. славився, як щирій християнин аскет: що дня рано і в вечері, стоячи навколпешках, вчитував сотні молитов і вибивав сотні поклонів. От перевтоми заслаб. А видужавши р. 1905 він начитався брозавзяттям почав сваритися з попами уже не тільки за себе, а й за жінку, яка теж учителювала. Жив увесь час на лютерською водою всякі „мітинги“, наслідками яких завжди були його жінки, чи брата або просто знайомого в инче місце, або прохання про виселення якого попа на инчу парохвію, або прохання про „пособіє“ йому чи його жінці на ліки. Часом підписи збиралися авансом: колись згодяться.

Школою й серйозною книжкою не цікавився. Діти майже нічого не знали. Коли було натякнеш, що кепсько стоїть справа, то він зараз забивав баки тим, що такі часи настали, в які кожна чесна людина мусить вести „громадські справи“ перш за все, очевидно, розуміючи під громадськими справами свої „мітинги;“ до того ж зараз витягав з своїх скринь цілі гори вирізок, в яких трактувалося про безпідставність і непотрібність іспитів, доводив, що він, як учитель, краще знає своїх учнів, ніж якийсь там екзаменатор; висміював „відсталість“ поглядів екзаменатора на школу та іспити; не дозволяв роспитувати своїх учнів нікому, бо хто, мовляв, має на це моральне право, крім учителя; гудив урядову програму; доводив безглуздість навчання дітей на Україні російською мовою (буцим то й українець був) і впевняв, що він веде школу по „останньому слову науки“. Екзаменаторові зоставалося лиш згоджуватися з ним, бо в противному разі загрожувала переписка в сотнях томів і скарги по всяких інстанціях, починаючи з інспекції і до канцелярії його Величності, якою він при всякій нагоді особливо лякав попів. При згоді ж екзаменатор відбував кару лиш тим, що вислухував „цікаві“ вирізки з газет і широкі оповідання про його „культурну діяльність.“ Останній раз погнали цього панка в двохласову школу під начало учителя, страшного черносотенця, який раніш був його помішником, і якого він „виїв“ з своєї школи. Це так обурило нашого артиста, що він приїхав в дирекцію і перед директором, чорствим бюрократом, що до глибини душі ненавидів „многословіє“, виголосив трьохгодинну промову, яку розпочав так: „Ваше превосходительство, господинъ директоръ NN (имя и отчество)! Апеллирую къ вашей многогранной совѣсти“ і т. п.

і начинив її такою силою модних та чужомовних слів, що той скиїв нарешті й закричав: „Я Вася совсімъ увольняю.“ Але це його не налякало і він ще з півгодини сипав перуни на голову директора, обвинувачуючи його в бюрократичності й чорствості і нарешті з апломбом кинув йому приблизно таку фразу: „Подъ Вашимъ начальствомъ служить, и тѣмъ самымъ санкціонировать рациональность и возможность проведения в реальную жизнь началъ бюрократизма, считаю недостойнымъ своего „я“, какъ атома вселенной...“ і ще щось в такім роді. Зкінчив і гордо вийшов. А з сінешних дверей гукнув, що знає ходи й до міністрів...

Закінчуючи спогади про різні типи учителів, не можу проминути категорію ще так званих „печериць.“ Це дідки, які ще „за царя Темка, як була земля тонка“ осілись на учительській посаді і вважають, що за давністю літ мають законне право нічого не робити, а лиш справно одержувати жалування. Приїхав я якось до одного такого „гриба“ на іспити з учителем із сусіднього села (це часто допомагає екзаменаторові уникати неприємних історій). Вибрав диктуру, яку перед тим диктував в кількох уже школах; між инчим і в школі того вчителя, що приїхав зо мною. „Печериця“ згодилась, коли ж диктуру було написано й подано мені на перегляд, то я тільки руками розвів: в попередніх школах максимум помилок доходив до 10—12, а тут мінімум не падав нижче 20, а максимум сягав десь аж по за 40. Я сказав про це своєму супутникові і порадив йому перебалакати з „печерицею“, що, мовляв, такої диктури не можна людям показувати, а не то що видавати за неї свідоцтво грамотности, а, щоб якось вийти з прикрого становища, радив написати другу диктуру, таку, яку сам учитель знайде підходящою й легенькою. Хоч гірше напишуть, та принаймні не буде з чим її порівняти, і безграмотність на кидатиметься так у вічі. Коли-ж лишити стару, то можна сподіватися неприємности, бо звичайно екзаменатор забірає письменні роботи з собою і подає на перегляд шкільній раді, яка вже остаточно затвержує постанови іспитової комісії і от як би випадком помітили, що одну і ту ж диктуру в різних школах не однаково оцінено, то могли б подумати, що екзаменатор несправедливий й нечесний. Щоб цього не було, я й запропонував написати иншу диктуру. Та коли мій супутник переказав моє бажання „печериці“, то вона страшенно обурилась:

— Я 35 літ учителюю, — зарепетувала вона з амбіцією, — бачив всяких екзаменаторів, у мене й самі інспектори не раз екзаменували, а таких ще не бачив. Якийсь тобі, що сам допіру що з шкільної лавки вискочив, та мене вчитиме? Всім догоджував, а вам не до вподоби? Я медаль маю. Мене всі знають! і т. и. Не бажаючи розводитися далі, я звелів сторожеві покликати з волости підводу, забрав свої причандали і зібрався відїзжати. „Печериця“ лютувала, грозила, докоряла, маніфе-

стувала свою „сиву голову“ і т. н. Я мовчав. Коли почувся дзвінок волосного шарабану, мій „медаліст“ десь зник, а через хвилину прийшов супутник мій і сказав, що той згоджується на другу диктуру. Я сказав, щоб вони без мене й вибрали і продиктували. Так і зробили. Але, не зважаючи на щире старання мого супутника допомогти „заслуженій медалі“, все ж помилку і в другій диктурі було не менше, ніж в першій. Та я вже махнув рукою. Що до читання, то діти ледве розбірали по складах, а завдання арифметичні вирішував за дітей мій товариш...

І „гриб“ той учительює ще й досі. Воно, правда, жаль старого, але ж жаль і дітей.

Знав я й ще кращий „екземплярчик“ „заслуженого медаліста“ Це учитель з прогорілих дворян. Теж більш тридцятка літ учительює. Геть занастив школу й село. Крім гарного вчителювання, вславився ще й своїм здирством з селян, яким давав гроші на процент, та „політичною“ діяльністю в 1905 році.

Очевидно, бажаючи „пожати лаври“, видумав, як кажуть, якийсь особливий проект „спасенія Росції“, по якому пропонувалося урядові одібрати землю у багатих поміщиків і роздати її дрібній шляхті, але не селянам, бо селяне — чорна кістка, яка мусить тільки робити, а не володіти землею. З цим проектом їздив аж до Петербургу, не одного, кажуть, обшахрав бюрократа і, повернувшись, широко розніс славу буцім то о „високої милости на аудієнції“. Школу геть занедбав. Жінку й дітей вигнав (дехто казав — з скупости, а другі поясняли це инчими причинами), зоставив при собі тільки одного сина за шкільного сторожа, який разом з тим провадив і науку в школі.

Отож приїзжаю я до нього. Коло школи а ні душі. Вхожу в якусь кімнату. Бруд скрізь страшенний. На ліжку щось стогне, закутане з головою. Поздоровкався — обізвалось. виявилось — слабкий учитель. Побалакали. Стогнути, він встав, вигукнув десь хлопчика сина і з його допомогою повів мене в клас. Такого порядку я ще ніде ніде не бачив: на вікні лежав розбитий образ Спасителя, а біля нього перекинута, пощерблена лампадка; тут же якісь і сухарі. Стіни обдерті, поколупані, почорнілі. В кутку, коло дверей, відро з водою, накрите таблицею з словами на „ф.“ Взапичку якісь старі книжки з обдертими палятурками, а з печі виглядає обгорілий ріжок шкільного журналу за останній рік; коло бібліотечної шахи одна половинка дверей одірвалась і висить навкоси; в щілині виглядає знизу проросла картопля, між якою валяється й півглобуса, а з вищої полицки виглядає бляшаночка од вакси і обшмуглана щітка.

— Оце вам мій клас. Уже з місяць хворію, то й рідко заглядаю сюди. За дітьми треба послати старосту, бо й не знали, чи будуть іспити: думали — учитель слабкий, що ж з нього ви-

мигати, а воно бач як! Чи старий, чи слабий, а мусиш показати роботу! Ну що, ревизуйте старого. Ревизуйте, як хочете, а я їду ляжу, бо мені світ немилий.

Мені стало ніяково од його слів. Виглядав справді він слабим, нещасним; я почав його заспокоювати: що якось то воно буде, що й я, мовляв, людина і розумію, коли вчитель прохворів останній місяць, то діти геть усе забули і вимагати багато несправедливо. Він мені подякував і пішов на своє ліжко. Прийшов староста. Я послав його за дітьми та за батюшкою. Вже по обідній порі, майже над вечір, прийшло з п'ятеро дітей і батюшка. Стали лаштуватися до іспиту. Учитель встав з ліжка. „Ні,—таки не влежу, каже, слабість слабстю, а діло-ділом“ Увійшли в клас. Учитель, стогнучи, промовив: „починай!“ Один з школярів і почав: „Благослові отче!“ Священик відповів „Благословен Бог наш“ і т. д. і почали „правити“ „первий час.“ Діти по черзі читали, що треба, а де що співали. Я спершу стояв, кліпаючи очима. Тоді учитель запросив сісти й пояснив, що це є не що инче, як іспит з слав'янської мови. Час від часу він, поправляючи школярське читання, підкреслював:—„ти мені не читай а співай, співай!“—І школярі „співали“ слав'янську грамоту. Одного хлопця я перебив: „а ну, тепер не співай, а почитай!“ Школяр намагався, намагався прочитати, та нічого не вийшло—все на „спів“ збивався. При цім учитель так на мене глипнув, що я далі не наслідився втручатись. Коли скінчили з слав'янським і взяли за „гражданське“ то й тут без „співу“ не обійшлося; ледве, ледве щось гризли. Задач же—ані в зуб. Бачу зовсім погано. Учитель, помітивши моє вражіння, пішов на своє ліжко, промовивши: „робіть, що хочете; ставте двойки; може скоріше викинуть мене, як непотрібного пса, за ворота.“ Жалко мені стало старого, всякі думки в голові снуються. Порадили ми з батюшкою та й ухвалили видати всім, хто екзаменувався, свідоцтва... Та в другім же селі довідався я, що не одного екзаменатора старий „медаліст“ вже обдурив. Там же довідався я й про те, яку силу він має на селі. Все село в його руках, батюшка й староста з ним у спільці, всі його бояться, бояться його знайомства з „Петербургом.“ Пізніше я довідався, що й інспекція боїться його зачінати.

Таке то є тепер учительство. Є й добрих й лихих чимало. До того слід не забувати, що умови життя часто й гарних людей зводять на нівець. Життя в глухім кутку, без доброго товариства, пхає до першої ліпшої людини, яка не подінується промовити до учителя слово. І часто учителі мимохіть піддаються тим „друзям“, яких посилає їм доля в цих закутках. Я ще, наипр., недавно знав молодого учителя. Хлопець був розумний, начитаний, упертий і до праці гарячий. Років за 3 він так „обважчав“, що його трудно було пізнати, і кінчив тим, що одружився з старою понівною, якої раніш терпіти не міг, і

з того часу „заснув“ в своїм барлозі. Раніш було прийдеш на іспит до нього, то він тебе протримає до 4—5 годин ночі, розпитуючи та розповідаючи, а тепер—мовчить, мов води в рот набрав, і тільки й дбає про те—чи не пора спочити.

IV. О. законоучителі.

О. законоучителі скрізь славляться 1) своєю хроничною „слабістю“, 2) „контрами“ з учителями за старшинство в школі, 3) „викрутасами“ на іспитах.

О. Л., наприклад, більше 2—3 разів за зиму в школу не приходив, а за кільки день до іспиту наказував школярам—ти, Іване, вивчи на екзамен про „потоп“, ти, Микола, про Мойсея, ти, Грицю—про „сотворення“ і т. д. Хлопці підзубрювали те, що наказано, а о. Л. записував, що кому призначив і на іспиті, тримаючи книжку з помітками під столом, розпитувався. Розуміється, хлопці „відтарабанювали“ на „пять с крестом“. Система не хитра і виявить її легко. Одного разу я, замість того, щоб мовчати та слухати, і запитав хлопця, „а ну, розкажи мені про потоп“,— Е. ні, мені батюшка про Мойсея наказали вивчити, а про потоп Іванові!..—В другій школі, де така-ж система була в ходу, я просто запитав: „А ну, розкажуй, хлопче, що тобі на сьогодні батюшка задали!“ і хлопець почав оповідати. Одначе такі виявлення „шахрайств“ мало помагають. Батюшки помнуться, помнуться, покрутять сюди й туди, наговорять цілу купу всячини, щоб виправдатись, а на другий рік знов те саме.

Та й не диво. Часто й самі батюшки не вмють систематично переказувати оповідання з св. історії і налягають тільки на те, щоб діти слово-в-слово виучували ті оповідання по книжці. О. К., напр, завжди на іспитах тримав у руці підручник, бо тільки таким способом міг перевірити, чи доладу школярі переказують. Він пальцем проводив по тих рядках, які переказував школяр. І коли той пропускав яке слово, о. К. зараз спиняв його: „стій, стій, а таке то слово зів?“ Хто розказував мляво, тому ставив 2, хтож джеркотів так, що він не міг встежити за тим пальцем, того хвалив: „ну й голову тобі Господь дав! ніяк не поспію за тобою пальцем. Маладец! сідай,—пять!“ і т. и. Увагу звертав він тільки на слова, не пильнуючи змісту. Щоб приучить його слідкувати й за змістом оповідання, я одного разу й наказав школяреві розказати про Навіна. Той почав пускати „на млинок“. О. К., ледве вспіваючи водити пальцем, тільки блажено усміхався. „А ну,—раптом перепинив я—розкажи про милосердного самарянина!“ Хлопець жарнув, але о. К. не встиг знайти сторінку з оповіданням про самарянина. Поки він її шукав, хлопець збився і став. „Шель левить... шель левить...“ а далі а ні слова. О. К. як на зло не попадається капосна сторінка і він не знає, що підказати. „Шель левить“—підказую вже я. Хлопець повторяє за мною „шель левить“. „Какъ вдругъ изъ подворот-

ни"—кажу я, хлопець повторяє за мною й це,—„дворяжка тавкнула на нихъ".—Хлопець і це випалив. О. К. й очі витріщив, кинувши шукати капосну сторінку.

А то раз один закончитель питає: скільки було в Нояснів?

Школяр відповідає—три!—Як вони звалися?—Хлопець мовчить.—Ну, як вони звалися?—Хлопець мнеться. Сім—підказує батюшка. Сім - вторить йому школяр.—Ну, то чого ж ти? От уже одного й назвав—підбатьорує батюшка. А другий?—Школяр знов мнеться. Ну, другий Хам—підказує знов йому батюшка. Хам, спішиться за ним школяр. От і два маєш! А як же третього звали? Ну, скоро. Сім, Хам... а далі?—Мовчанка.—О, який бо ти недогадливий: Сім, Хам, а третій бил.—а третій бил дурак!—радісно випалив хлопець, пригадавши слова з казки Сам ти дурень—дуснув його батюшка з переляку по лобу книжкою.

В другій знов школі хлопець, перелічуючи священну одіж, забув назвати епитрахиль. Батюшка добивався всякими способами, але хлопець ніяк не міг пригадати „чудного“ слова. На руках що? сердито питає батюшка.—Поручі!—Ну, а на шиї?—Мовчанка.—Та дсгадайся, дурню! На руках поручі, а на шиї?..—Нашилники—відповів школяр

Таких випадків трапляється в „ізобілії“. Воно й не диво, бо, звичайно, законовчителі або зовсім не заглядають до школи, або виїжджають на зубрінню. От вам ще характерна ілюстрація до науки Закону Божого в нашій школі. О. Ст. висвятився з дяків З учителем був в сварці. Ні знанням, ні хистом не визначався і примушував дітей „зубрити“. Нарешті це так осточортіло дітям, що вони почали тікати з школи під час науки Закону Божому. Тільки о. Ст. в двір, діти за раз в двері, в вікна і порозбігаються. Став він брати з собою цукерки. Побачить кого з школярів і заманить цукерками до школи. Нарешті й це перестало допомагати. Тоді о. Ст. почав робити просто так. Сховається десь в дворі в кутку. Необережний школяр надійде до нього. Він його спіймає за що попало, витягне з кишені „закон“, всучить йому в руки і примусить тут таки вчити... Це скидається на казку, але о. Ст. і досі ще так навчає дітей „слову Божому“... Одним словом наші о. о. законовчителі пильнують, аби лиш справно виплачувалось їм жалування та щоб учитель був слухняний, а решта аби про око людське. Всякі дірекції та інспекції їм цілком потурають, бо для них законовчитель перш за все „око“ над учителем. Він їм потрібен для „наблюденія“ над учителем, а не для навчання дітей слову Божому. Що погано вчить, то нічого, аби справно „доводилъ до свѣдѣнія“. Це о. о. законовчителі добре розуміють. Вони знають, що як тільки учитель писне що про їхнє недбальство, то стоїть їм лиш „довести“, що вчитель атеїст чи соціаліст, і справа виграна. І о. о. законовчителі широко користуються з такого відношення до них.

Майже по всіх школах я здивав, що священники дивляться на учителів, як на своїх помішників, а в кращому разі, як на своїх прислужників. Правда, часто таки в цьому винні самі вчителі. Не можна сказати, щоб вони ходили перед священниками „на задніх лапках“, навпаки, майже скрізь—на ножах, а проте, як глянеш з боку, то й видно, що вчитель помимо інших причин таки й сам привчив священника дивитися на нього, як на свого помішника. У багатьох наших учителів нема віри в поважність свого діла, нема пошани до нього, нема серйозного погляду на свою місію, на своє діло. Так і бачиш, що в більшості при людях учитель вважає себе „вибачайте учителем“. Цим священники і користуються. Хоч і в „контрах“ учитель з священником, а проте свій протест так глибоко ховає од людського ока, що часом і сам його не помічає. Священники ж, навпаки, всяку дурницю так роздувають, що аж страшно стає, слухаючи їх.

Священик своє обурення на вчителя виливає прилюдно, голосно, а вчитель... потехесеньку перед жінкою, або в тіснім товариській колі. Це на сторонню людину і робить вражіння, що вчитель „попів наймит“, який нічого не сміє перед ним. І так воно вже якомось увійшло у звичай, що вчитель ховає свою боротьбу з священником, а священник вихваляється тим, що „зламав“ учителя. І не тільки боязкі учителі і не тільки з якихось сказати там тактичних міркувань, або за ради шматка хліба ховають свій протест і дозволяють коверзувати над собою, а просто по якійсь уже традиції просто звикли до цього, як віл до ярма. Тому й не диво, що священники дивляться на учителів, як на своїх підвладних. „Мій вчитель“, „мій букварь“, „мій педагог“, „мій мудрець“—згучить в устах священників цілком натурально, як річ звичайна. До того ж вживають вони широко всяких способів, щоб „викурити“ небажаного вчителя, надіючись на те, що не дурно ж начальство шанує їх, як око. І ця надія ніколи не зраджує їх. Навіть там, де занадто видно провину законовчителя, карають здебільшого учителя.

Одного разу, ще до виїзду мого на іспит, інспектор наказав мені бути обережним в С-кій школі, бо там учитель з батьшокою „на ножах“. Пам'ятаючи це, я скрізь, де міг, роспитувався про обох, що вони за люде. От нарешті приїхав я на іспит в сусідню з С-кою школу. По іспиті сіли за обід. Роспитуюсь і тут. Старий тутешній священник і каже: „я знаю їх обох, учитель, той з нашого села, в цій такій школі вчився, а священник—мій небіж. А що він за один, то скоро побачите, бо він напевне незабаром приїде, щоб заскочити зайцем наперед“. І справді. Ще обіду не зкінчили, а о. „Юзьо“ (так звали по всій околиці С-кого священника) вже прибув. Молодий, сухий, з обличчям ієзуїта. Зараз підсів до мене й почав викладати свої жалі на вчителя: і мужик він, і некультурний, і задеркуватий, і школи не пильнує, і атеїст, і соція-

лист, і грошолоб і все, що хочете. Всі, які знав, гріхи на нього звів. Тут же, буцім то меж инчим, не забув перелічити свої вартости: тихий, спокійний, страшенно любить школу, хоче учителя товариша, культурного, бо й сам він що року до Карлсбаду їздить на води і звик до гарного товариства і т. н., а той учитель, уявіть ви собі, мужик і при ньому живе мати, проста мужичка і т. н. Довго й широко розмазував він тремтячим от „щирости“ голосом, аж поки дядько його не спинив, добродушно промовивши: „Та ви, пане екзаменаторе, не слухайте його: все бреше. Хоч і небіж мій, а такий іезуїт, що не доведи Господи“. Небіж од такої атестації почервонів на хвилину, але тільки на хвилину, а далі вмить звів дядькові слова на жарт і почав знов свої. Та дядько не поступивсь і почав доводити, що він того вчителя краще знає, ніж хто, за доброго, тямущого робітника і чесну людину. Побачивши, що дядько стає на перешкоді, о. Юзьо став запрошувати мене їхати з ним зараз в С-ке, бо завтра все ідно прийдеться печінки одбивати на шарабані, або й на простім возі, а в нього така чудова бричка і четверня муциків, що аж любо глянуть. Я одмовився тим, що жаль покидати таке славне товариство. Дядько Юзів підтримав мене, запросивши всіх до себе.

Але й там я мусів майже до 12 години ночі вислухувати „жалі“ о. Юзя. Тут він мені наговорив, що діти в С-кій школі нічого не знають, бо вчитель весь час агітує серед селян; що вчитель чинить йому всякі прикrostі; як він спізниться хоч на 5 хвилин, то вчитель замикає двері і не пускає його до школи, жалівся, що вчитель роспускає брехні, буцім діти нічого не знають по Закону Божому, а на іспитах буцім то відповідають тільки те, що їм батюшка наперед накаже вивчити і т. д. Другого дня ранком я прибув до С-кої школи. Приїхали туди на іспит і з сусідньої школи. О. Юзьо перед іспитами урочисто звернувся до мене: „Через те, що п. учитель росповсюджує чутки, буцім то я попереджаю дітей, про що питатиму на іспиті, прошу мої обов'язки доручити о. законоучителеві Л-ської школи. Я питати не буду“. Я на це згодився. Почався іспит. Учитель мовчав. Він взагалі мовчав і не показав навіть, що меж ним та законовчителем „контри“. Діти все добре знали; по-Закону лиш шкутильгали так, що о. Юзьо мусів забути своє урочисте зречення і взятися за роспитування самому. По іспитах о. Юзьо запросив до себе на обід, який був, розуміється, роскішним, зо всякими „Карлбадськими“ присмаками. Хазяїн весь час викладав „жалі“ на вчителя, а ми, гості, сиділи та слухали мовчки: не хотілось і слова вимовити. Як виявилось потім о. Юзьо тими „жалями“ не тільки всій окрузі осточортів, а навіть директорів народніх шкіл так допік, що той, не зважаючи на те, що сам був запеклим чорносотенцем, все ж таки написав йому „бумагу“ з такими запитами: 1) чим о. законовчитель

може довести атеїзм учителя, по мимо власних міркувань? 2) хто посвідчить всі провини вчителі, окрім дружини о. закончителя? 3) чи певен о. закончителя, що 18 літня людина (учителеві було тільки 18 літ) може бути запеклим атеїстом? 4) чи вживав о. закончителя і яких саме заходів до того, щоб зробити християнський вплив на скаламучену душу вчителя, щоб повернути її з хисткого шляху? 5) Якими саме вчинками пробував о. закончителя викликати добрі почуття до себе з боку учителя? 6) Що вважає о. закончителя розумним для спасення заблудшої вівці свого духовного стада—чи милосердне прощання та добросусідський християнський вплив, чи вигнання її між чужі люди, які, не знаючи становища цієї душі, не подбають про її проєвітлення, а вона сама за кривду ще гірше обізлиться на все і від цього ще більше наблизиться до атеїзму?—

Ця „бумажка“ страшенно розлютовала Юзя і він кляв і директора і всіх.—З цих запитів виразно видно, що директор добре бачив, хто винен, але...

Через рік застав я в С-кій школі нового вчителя. Та Юзьо й цим не був задоволений (через два роки там знов був новий). Від цього вже Юзьо мав справді халепу, та не видне око було „доносити“, і він тільки викладав свої жалі сусідам та екзаменаторам. Розуміється, поки що, а потім, очевидно, знов свою лінію повів, та я вже з ним не здивався, і не знаю, щоб там було.

Такі відносини між учителями та священниками звичайні. Священники скрізь оповідають про свої кривди, скрізь ганьблять учителів, а ті... мовчать, або сваряться з ними наодинці. Наш сільський обиватель ще не доріс до того, щоб зрозуміти суть справи, а тому завжди схиляється до того, хто голосніше кричить, бо вважає його за дужчого та сміливого.

V. Українська мова в школі на Україні.

Хоч учителі і вважали мене за „начальство“, якому небезпечно говорити правду, а все ж таки не раз вони „проривалися“ і хоч потехеньку та висловлювали мені свої жалі на ненормальне становище укр. мови в українській школі. Не збрешу, коли скажу, що в більшості шкіл або пан-отець або вчитель жалівся мені на це. Ці жалі тим більшу вагу, що найчастіше чував я їх од старих учителів та пан-отців, і вислухував їх не як рівний від рівного, а як чоловік, що близько стоїть коло начальства і чого доброго може нашкочити. Звичайно це вже робилося по іспиті за обідом. Пан-отці та вчителі, пропустивши „для сміливості“, починали балачки на різні теми, і поблукавши якийсь час „вкруг да около“, насмілившись, говорили, що вчителювання тяжка праця, а в „Малороссії“ особливо. Я, звичайно, не допитувався через що, бо не хотів виявляти своїх поглядів наперед, бажаючи знати їхне шире переконання. А вони, бачучи, що я не во-

роже ставлюсь до їх думок, викладали мені нечислиму силу фактів і спостережень, які занадто яскраво показують необхідність викладання науки українською мовою. Особливо обурювались ненормальним становищем укр. мови в укр. школі учителі, яких прислано на Україну з руських губерній, що самі укр. мови не знають і тому виразно відчують всю шкоду навчання дітей нерозумілою їм мовою.

Де тільки я не був на іспитах, а перебував я більше, ніж в 50 школах, я ніде не чув: 1) правдивого скрізь переказу прочитаного, 2) більш менш вільного читання по руському, 3) чистої руськ. або укр. мови. Прочитане діти завжди перекручують і розповідають таким жаргоном, якого й самі не розуміють. Поки дитина прочитає та перекаже щось там, то добре таки вимучишся. Тому в більшості учителі не зважають на „строгий приказ“ і дозволяють школярам відповідати „по своєму“, аби лиш не дивитися на дитячі муки. В де-яких школах мені траплялися навіть такі дідки-вчителі, що й не вимагали російського переказу. „Аби розумів, то й то добре було“—говорили вони.—Дома по-московському неговоритиме. А вмітиме по своєму хоч розказати, то батьки спасибі скажуть „Найчастіше вживають укр. мови пан-отці. Мені не раз траплялося вислухувати перекази Закону Божого чистою укр. мовою. Це, з одного боку, з'ясовується тим, що пан-отці не так бояться циркулярів, а друге, що вони стоять ближче до практичного життя і глибше розуміють значіння науки рідною мовою. Велике вражіння зробив на мене один 80-літній пан-отець. Прийшов він на іспит при всіх „регаліях“, намастивши голову оливою і в новій рясі, яку, мовляв учитель, надівав лиш в особливі свята. До мене ставився з пошансю, як до всякого „начальства.“ На все питав мого дозволу: „позвольте сѣсть, разрѣшите снять камилавку, прикажете спросить его о томъ то“ і т. д. Перед тим ще мені вчитель сказав, що він головою „мѣстнаго союза русскаго народа.“ І от цей дідусь перш за все здивував мене на іспиті проханням „разрѣшить дѣтямъ отвѣчать по своему, по малорусски, если чего по великорусски не вспомнятъ“ А за обідом, як під чаркою розв'язався у нього язик, то він з великим обуренням став докоряти мені, що я, коли діти не розуміють моєї руської мови, не ставлю їм того самого питання укр. мовою, а питаю про щось инше знов таки по руськи. „Ви не думайте, що ви в „Расіі“, де всякий знає руську мову; не думайте, що ви в городі, де змалку до того привчають“? казав він.—„А ну, поїдьте в Великоросію та запитайте там дітей по нашому, чи зрозуміють вас? А чому ж то ви думаєте, що наші діти повинні руську мову розуміти? Правда, наші діти вчать по руському, але візьміть-но ви руську дитину, тай почніть її так ламати, а не вчити, на українську мову, як у нас ламають на руську, та й побачите тоді, що буде... Воно ще своєї мови не розуміє гаразд, а тут йому: „показница-мартышка, осель, козелъ да косолапый мишка

зат'яли сыграть квартетъ...“ Воно жадного слова не второпа, а тут йому ще й про якесь „иносказаніе“ товчуть... Коли вже не говоритиме нею). то хоч би з руської брали відповідний матер'ял. А то, наприклад, для розвитку патріотичного почуття товчуть... „горить востокъ зарею новой: ужъ на равнинѣ холмамъ грохочуть пушки; дымъ багровый клубами всходитъ къ небесамъ...“ Та тут же що не слово, то Господь його знає. І замість патріотичного почуття прокидається в дитини злість на той вірш, якого вона ніяк не зрозуміє, а її примушують таки вивчити його на пам'ять. Хочеться розвинути патріотичне почуття, то візьміть „Тараса Бульбу.“ Та з одних гоголевих „Вечорів на хуторі“ можна скласти цілу хрестоматію для народних шкіл на Україні і вже будьте певні, що та хрестоматія захищатиме наших дітей і заохотить їх до науки, бо там буде багато відомого, милого, зрозумілого.. Я сам патріот, я люблю свою могутчу державу Росію, я все життя дбаю на користь нашої отчизни та милостивого заступника нашого, Царя-Імператора, я кілька канадцять союзів руського народу заклав, я мав щастя одержати телеграму з подякою від самого Батюшки Царя і через те я не можу спокійно дивитися, як безглуздо наукою вбивають живу душу в дітях, вбивають найкращі, найсвятіші почуття патріотизму. Вбиваючи в дітях любов до рідного краю, до батьківської мови, вони вбивають любов і до тих, хто піклується ними, вбивають любов до всіх, бо хто не любить батька-матері, не любить рідної хати, той і нікого не любить...“

Оці палкі слова з уст „союзника“ зробили на мене велике вражіння. Я од „союзника“ не сподівався їх. Очевидно що його устами говорило саме життя, безсторонній досвід більш як 40 літнього навчання дітей; говорило щире серце... Потім я дізнався, що цей „союзник“ справді дбав про справжню освіту і розвиток своїх школярів. Українська мова у нього на викладах була звичайною; до цього привчав він і вчителів. Одначе, діти вміли добре говорити і по руському. Навіть краще, ніж по других школах. З тієї школи, не зважаючи на те, що село глухе (найближче містечко за 15 верстов, город за 60, а залізниця за 45; фабрик та заводів поблизу теж нема) за час перебування в ній пан-отця „союзника“ вийшло більше, ніж 20 народних вчителів, багато телеграфистів, „вольноопредѣляющихся“ та инчого чиновного люду. Кожного року з неї йде хтось, часом й 2—3 хлопці, до дальшої науки. В инших же школах я про це рідко чув.

Взагалі я пересвідчився, що там, де вчителі з укр. мовою но ховаються, діти розвинені, відповідають правдиво, мало що перекручують, вживають української і руської мови (де яка зручніш) більш менш чисто. Там же, де українська мова „изгоняется“, діти не вмють вільно говорити, а все пикають, минають і плетуть таке, що і вкупі не держиться. В одній з таких шкіл на іспиті перший школяр сказав: „Господні ученики

увиділи, што по воде йдѣот какаєсь то буцім мара.“ Пан-отець напосівся, щоб школяр всі слова сказав по руському. Той не знав, як по російські „мара“ і після довгого микання, крізь сльози, випалив: „Господні ученіки увиділи, што по воде йдѣот какаєсь то сатана...“

Що стосується математики, то добре пам'ятаю, що жадно задачі не було рішено без вживання української мови. Навіть свідомі вороги української мови допускали це, бо, як сами признавались, ніяк не могли навчити „об'яснять“ задачі руською мовою. Це добре знають всі екзаменатори: щоб збити дитину, треба тільки вимагати лиш відповідати й пояснити задачу по руському.

Таким чином бачимо, що, не зважаючи на всі драконовські закони, укр. мова в школах існує, то в більших межах, то в менчих, але вигнати її зовсім з школи немає ніякої можливости. Вже правда, що „жени природу дверима, а вона влізе вікном.“ А коли так, то на що ж і гнати? Кому од того користь? Одна тільки шкода та мука. Мука й учителям, мука й дітям, мука й батькам. Попоїздивши отак по школах та придивившись до того моря муки, тільки здивовано запитуєш себе: кому ця мука потрібна? Невже є чесні люди, які щиро вірять, що можна вчити укр. дітей руською мовою? Так запитує себе майже й кожний учитель на Україні, та біда в тім, що більшість з них ще не доросла до того, щоб сміливо сказати те, що думає, і намагається лиш „контрабандою“ поліпшити справу.